

جستاری بر روش تاریخ‌نگاری ابن اثیر با تکیه بر کتاب الکامل فی التاریخ

سیدجواد موسوی^۱

چکیده

ابن اثیر یکی از بزرگترین مورخان اسلامی است که آثاری معتبر و قابل استناد را برای دنیای اسلام رقم زده است. مهمترین اثر این مورخ بزرگ کتاب جامع، الکامل فی التاریخ است که همواره یکی از اسناد دسته اول تاریخ‌نگاری شیعه و سنی بوده است. دستیابی به حقیقت، توجه به همه شواهد و دلائل، عرضه داده‌های تاریخی بر قرآن و سنت معتبر، بررسی سند روایات، چیدمان روایات معتبر از میان سلسله گزارش‌ها یکی از شیوه‌های ممتاز تاریخ‌نگاری ابن اثیر است که اثر وی را از دیگر آثار مورخان و نویسندگان مسلمان متمایز می‌کند. الکامل، تاریخ آفرینش را از آغاز تا سال ۶۲۸ قمری در بردارد. این کتاب را باید تنها کتابی دانست که به همه دولت‌های اسلامی در تمامی سرزمین‌ها پرداخته است. این نوشتار بر آن است تا با تکیه بر روش توصیفی تحلیلی شرح حال نویسنده، شرایط سیاسی حاکم بر روزگار وی و روش و ویژگی‌های تاریخ‌نگاری ابن اثیر را با تکیه بر مهمترین اثر وی کتاب الکامل فی التاریخ مورد تبیین و بازشناسی قرار دهد.

واژگان کلیدی: ابن اثیر، حیات سیاسی، الکامل فی التاریخ، محتوا، روش تاریخ‌نگاری

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ دانشجوی دکتری تاریخ اسلام، دانشگاه مذاهب اسلامی. ja.mousavi@yahoo.com

An Investigation of Ibn Atir's Historiography Method Based on the Book al-Kamil fi Tarikh

Abstract

Ibn Asir is one of the greatest Islamic historians who has made credible and credible works for the Islamic world. The most important work of this great historian is the comprehensive book, Akamel fi al tarikh, which has always been one of the documents of the first category of Shiite and Sunni historiography. Acquiring the truth, paying attention to all the evidence and reasons, providing historical data on the Qur'an and the authentic tradition, studying the narrative texts, and setting up valid narrations through a series of reports is one of the privileged ways of Ibn Asir's historiography, Other works by Muslim historians and authors differ. Alkamel, the history of creation from the beginning to 628 lunar years. This book should be the only book that has addressed all Islamic governments in all lands. This article aims to explain and recognize the political conditions governing his life and the methodology and features of Ibn Asir's historiography by relying on the descriptive-analytical methodology of the writer's account, relying on his most important work.

Key Words: Ibn Asir, Political Life, AlKamel fi Altarikh, Content, Historiography

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

تمدن اسلامی دست آوردهایی داشته است که در طول تاریخ نه تنها مسلمانان بلکه بزرگترین دانشمندان جهان به آن اعتراف نموده اند. دربخش تاریخنگاری و تاریخ آموزی شخصیت های بزرگی را می توان نام برد که تاثیر عمیقی بر روند شکل گیری درک و معرفت تاریخی در میان مسلمانان داشته اند. یکی از این مورخان بزرگ، ابن اثیر است که از مشهورترین مورخان عرب زبان و صاحب اثر مهمی چون الکامل فی التاریخ است. این کتاب ارزشمند که در نوع خود بی بدیل است، تمامی تحولات تاریخ اسلام را در بر دارد که از جهت اشمال بر برخی مطالب و موضوعات خاص برجستگی ویژه ای دارد. توجه نویسنده به سرزمین های جغرافیایی حوزه مسلمانان به طور جامع، ذکر بحران های سیاسی جهان اسلام معاصر مولف، توجه به تاریخ زندگانی پیامبران بویژه پیامبر اسلام، حوادث دوران پادشاهان ایران، شرح استیلای مغولان، سامانیان، خوارزمشاهیان و چغانیان، ضبط برخی اسامی اشخاص و امکنه، ذکر رخدادهای بلند و کوتاه و تاریخ مرگ علما و شیوه های ویژه گزینش رویدادهای تاریخی از ویژگی های این کتاب است که در این نوشتار به آن پرداخته می شود.

شرح حال مولف

محمد بن محمد عبدالکریم بن عبدالواحد شیبانی جزری، ملقب به عزالدین معروف به ابن اثیر در سال ۵۵۵ هجری در جزیره ابن عمر دیده به جهان گشود. پدرش از کارگزاران دولت اتابکان موصل در حکومت عمادالدین زنگی، علاوه بر سمت دولتی به تجارت نیز مشغول بود. خانواده وی از ثروتمندان آن روزگار بودند (ابن خلکان، ۱۹۷۲: ۳۵). او در کتاب (التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه بالموصل) بر تملک باغ هایی در روستاهای عقیمه در حومه زادگاهش و تملک روستاهای قصر حرب در نزدیکی موصل اشاراتی دارد (ابن اثیر، ۱۹۷۵: ۶۲) ایشان سه برادر بودند. هرسه ملقب به ابن اثیر: برادر بزرگتر مجدالدین ابن اثیر (م ۶۰۶ق) متخصص در علوم دینی، میانه آنها عزالدین ابن اثیر، مورخ معروف (متوفی ۶۳۰ق) و برادر کوچکتر ضیالدین ابن اثیر (م ۶۳۷ق) از مشاهیر ادب عرب و صاحب کتاب معروف «المسائل السائرفی ادب الکاتب والشاعر» هستند. برادرانش از خادمین دربار و دولتمردان اتابکان زنگی و ایوبی بودند، اما ابن اثیر خود به خدمات دولتی وارد نشد و به تاریخ نگاری روی آورد. ابن عمادحنبلی او را مورخ، ادیب و داننده علم انساب معرفی کرده است (شذرات الذهب، ۱۹۸۶: ۹۳۷). ابن خلکان درباره اومی نویسد: مردی کامل درفضایل اخلاق و متواضع، حافظ تاریخ متقدمین و متاخرین و آشنای با انساب عرب و اخبار ایشان بود. ابن خلکان می نویسد: «در اواخر سال ۶۲۶ هجری برابر ۱۲۲۸م. هنگامی که من به حلب رسیدم او در آنجا مهمان شهابالدین طغرل، خادم اتابک ملک عزیز پسر ملک طاهر فرنانروای حلب بود، شهاب الدین به او توجه بسیار داشت و از او حمایت می کرد. من در آنجا به ملاقات او رفتم و او را مردی یافتم که در

فضائل و نیکی سرشت و بسیاری تواضع به مرحله کمال رسیده بود. در طی سال ۶۲۷ ه.ق به دمشق سفر کرد، سپس در سال ۶۲۸ ه.ق به حلب بازگشت. در حلب مدتی کوتاه ماند، آنگاه به سوی موصل رهسپار شد (وفیات الاعیان، ۱۹۷۲: ۳۸).

حیات سیاسی مولف

ابن اثیر در نیمه قرن ششم و ثلث اول قرن هفتم زندگی کرد. حیات او معاصر با پنج تن از خلفای بنی عباس بود که بحران‌های سیاسی متعددی را در برمی گرفت که مهمترین آنها افول دولت سلجوقی، انقراض فاطمیان به دست صلاح الدین ایوبی، تعرض صلیبی ها به صفحات شرقی مدیترانه و ورود مغولان به جهان اسلام بود (ناصری طاهری، ۱۳۷۲: ۷۵). بعلاوه جریانهای فکری متعدد که با یکدیگر نزاع داشتند و نیز بحران های اقتصادی در آن روزگار، نابسامانی جامعه ابن اثیر را مضاعف کرد (پیرنیا، ۱۳۱۴: ۱۰۵).

آثار مولف

الکامل فی التاریخ: مشهورترین اثر ابن اثیر است. تاش کبری زاده در مفتاح السعاده و مصباح السیاده آن را کتابی خوب و مناسب توصیف کرده است (تاش کبری زاده، ۱۴۲۲: ۲۳۶). ابن حجر عسقلانی می نویسد؛ الکامل بهترین تاریخ ها در ضبط روشن و مشخص رویدادهاست (تهذیب التهذیب: ۱۴۲۶ ص ۳۳). به طور کلی شنونده این احساس را دارد که هنگام روی دادن وقایع حضاراست به علاوه به خوبی تنظیم و ماهرانه نوشته شده است (لنگرودی، ۱۳۸۷: ۲۳۷). همچنین کلود کاهن از آن به عنوان شاهکار تمامی تاریخ نگاران اعراب یاد کرده است (درآمدی بر تاریخ اسلام، ۱۳۷۰: ۳۶۴). نخستین چاپ علمی انتقادی از الکامل ابن اثیر میان سالهای ۱۸۵۱-۱۸۷۶م در دوازده جلد با دو جلد فهرست توسط کارلوس یوهانس تورنبرگ خاورشناس سوئدی در لیدن منتشر شده است (براون، ۱۳۶۷: ۲۹۳). این کتاب را عباس خلیلی، ابولقاسم حالت و سید محمد حسین روحانی به فارسی ترجمه کرده اند. آثار دیگر ابن اثیر می توان به اللباب فی تهذیب الانساب، اسدالغابه فی معرفه الصحابه، التاریخ الباهر فی الدوله الاتابکیه، النهایه فی غریب الحدیث والاثار، الانصاف فی الجمع بین الکشف والکشاف، جامع الاصول الستة فی احادیث الرسول، المختار فی مناقب الاخیار، تجرید اسماء الصحابه، مثال الطالب فی شرح طوال الغرائب، کتاب تفسیر قرآن که در چهارده جلد بوده است (ناصری طاهری، ۱۳۷۲: ۲۳) از کتب مذکور ابن اثیر در می یابیم که او به رشته های مختلف تاریخ نگاری مانند تاریخ عمومی "الکامل"، شرح حال نویسی مثل "اسدالغابه"، نسب نگاری مثل " اللباب" و تاریخ اختصاصی مثل "الباهر" توجه داشته و این خود یکی از محسنات این مورخ مسلمان است (ورهرام، ۱۳۷۱: ۵۵).

محتوای کتاب الکامل فی التاریخ

تاریخ الکامل چنان که از نامش بر می آید، تاریخی جامع و کامل است که مولف آن، وقایع کلیه کشورهای اسلامی و برخی از کشورهای غیراسلامی را تا سال ۶۲۸ هجری قمری ضبط کرده است. در این تاریخ زندگانی پیامبران بویژه پیامبر اسلام و حوادث دوران پادشاهان ایران از پیشدادیان، کیانیان، اشکانیان و ساسانیان گرفته تا سلسله‌های بعد از اسلام و کارهای همه خلفا و سلاطین سرزمین‌های بین‌النهرین، عربستان، شام، رم شرقی، نواحی شمال آفریقا، اسپانیا، احوال فرمانروایان نواحی شرقی، شمال شرق و شمال غرب ایران مانند ماورا النهر، ترکستان، گرجستان، ارمنستان و غیره همه به تفصیل ذکر شده است (ابن اثیر، ۱۳۷۰: ۱۷).

۱. ذکر اخبار مغول: این مورخ بزرگ، چون همزمان با استیلای مغول بوده می‌توان گفت: از لحاظ زمانی نخستین مورخی است که وقایع عصر مغول را نسبتاً به تفصیل آورده، مخصوصاً وقایع زمان قراختائیان و خوارزمشاهیان تا اواخر ایام سلطنت سلطان جلال الدین را ضبط کرده و در گردآوری مواد کتاب نیز نهایت دقت را بکار برده است. به همین جهت کتاب او یکی از منابع مهم تاریخ مغول به شمار می‌رود (قدیانی، ۱۳۸۷: ۶۵).

۲. ذکر رخدادهای کم یاب و اخبار سامانیان؛ اهمیت الکامل بیشتر به جهت اشمال بر ذکر وقایعی است که در آثار دیگران دیده نمی‌شود یا کمتر بدان پرداخته‌اند (اشپولر، ۱۳۷۳: ۲۷-۲۵). او با دقت و باریک بینی خاص خویش، اطلاعات گران بهایی درباره اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم درباره جنگهای صلیبی و نزاع‌های داخلی شام و عراق به دست داده است (ناصری طاهری: ص ۲۸). این کتاب همچنین اخبار مفصلی درباره سامانیان تا مرگ ابوعلی چغانی دارد که احتمالاً برگرفته از کتاب گمشده التاریخ فی اخبار ولات خراسان نوشته ابوعلی سلامی است. با پیدا شدن نسخه تاریخ ثابت بن سنان صابی که سهیل زکار آن را در مجموعه ای با عنوان اخبار القرامطه چاپ کرده است می‌توان به این نتیجه رسید که ابن اثیر در نوشتن مطالب مربوط به روابط فاطمیان و قرامطیان از این کتاب سود برده است (همان: ص ۳۳).

۳. ضبط برخی اسامی اشخاص و امکنه؛ از ویژگی‌های این کتاب، ضبط بعضی اسامی اشخاص و امکنه است که در پایان وقایع هر سال یا هر فصل از کتاب، نام‌ها را با حرکات یا اعراب آورده و ابهام در تلفظ آن واژه را برطرف کرده است. همچنین وقتی فتح شهر یا ناحیه‌ای را بیان می‌کند، نام آنجا را شرح می‌دهد و وجه تسمیه آن را بیان می‌کند (زرکلی، ۲۰۰۲: ۱۳۵).

۴. ذکر رخدادهای بلند و کوتاه و تاریخ مرگ علما؛ الکامل را باید تنها کتابی دانست که به همه دولتهای اسلامی در تمام سرزمین‌ها پرداخته است. علاوه بر ذکر همه رویدادهای بزرگ و طولانی، در پایان هر سال به رویدادهایی که کوتاه و در درجه بعدی از اهمیت قرار دارند اشاره کرد و تاریخ مرگ علمای مشهور و شخصیت‌های مختلف را آورده است (فروخ، ۱۹۸۶: ۵۱۰).

شیوه‌گزینش رویدادهای تاریخی

از بیان مولف در مقدمه مشخص می شود که او رویدادهای تاریخی را برحسب اولویت و عظمت ظاهری آن نقل نکرده بلکه آنچه را موافق عقل یافته برگزیده و با مطالبی که بر آن افزوده تالیف و تحریر کرده است (جعفریان، ۱۳۸۷: ۵۶۴). دیگر اینکه او در نقد حوادث و ربط میان اسباب و مسببات یا علت و معلول به شیوه فلسفه تاریخ پیش نرفته است. ابن اثیر تنها حوادثی را نقد و بررسی کرده که به نقل آنها پرداخته است و هر حادثه ای که درست نمی یابد، نقل نمی کند. مثلا درباره آفرینش خورشید و ماه به حدیثی طولانی که طبری نقل کرده، اشاره نموده و می گوید: اگر این حدیث درست بود، نقل می کردم ولی نباید درباره موضوع مهمی چون گردش ماه و خورشید چنین روایات ضعیفی را گزارش داد (الکامل فی التاریخ: ۱۳۷۰، ص ۱۳۲). کتاب او منبع و الگویی برای مورخان پس از خود مانند ابوالفداء، ذهبی، ابن شاکر، ابن کثیر و ابن خلدون بوده است (ناصری طاهری: ص ۲۳).

تاریخ نگاری بر حسب زمان (حولیات)

مشخص است که ابن اثیر حوادث تا آغاز قرن سوم را از تاریخ طبری که تاریخ سال نگاری است گرفته با این تفاوت که در هر حادثه، به ذکر یک خبر صحیح تر و دقیق تر بسنده کرده و در برخی موارد چند خبر را نقل کرده است. بدیهی است که او همانند طبری از سطح سال نگاری و وقایع نگاری فراتر نرفته است (روزنتال: ۱۳۶۸، ص ۳۸۰).

علت تالیف

ابن اثیر در مقدمه الکامل می گوید: مورخ شرقی به اخبار مغرب بی توجهی کرده و مورخ مغربی به حوادث مشرق، بنابراین خواننده و پژوهشگر اگر بخواهد تاریخی را مطالعه کند، کتب متعددی را باید طلب کند و من چون این گونه ندیدم، درصدد تالیف تاریخ جامع شرق و غرب از اول زمان تا روزگار خود برآمدم و یقینا با این انگیزه بود که عنوان الکامل فی التاریخ را برای کتاب خود برگزید (الکامل فی التاریخ: ص ۱۷).

دیدگاه های مولف و گرایش فکری او

ابن اثیر نسبت به تاریخ و رجال شیعه و نهضت های اسلامی منصف است. برخلاف طبری، یافعی، ذهبی و امثال آنان. مثلا طبری که معاصر دولت علویان طبرستان است و حق بود که به تفصیل به تاریخ این دوره می پرداخت، بسیار مختصر و محدود به آن اشاره کرد (تاریخ الرسل و الملوك: ۱۳۵۴، ص ۶۳۰۵). اما ابن اثیر در مورد حسن بن زید علوی می گوید: حسن بن زید کان متواضع الله. یا ناصر کبیر علوی معروف به اطروش را عادل، بی همتا و بی بدیل می داند و در مورد معز الدوله دیلمی به هنگام ورود به مقر دولت خود نوشته است: نادى فى الناس بالامان و بث العدل یعنی او ندای امنیت و عدالت خواهی داد (الکامل فی التاریخ: ص ۴۷۷). برخلاف طبری که شهادت امام رضا "ع" را مرگ طبیعی دانسته (تاریخ الرسل والملوك: ص ۵۴۳). ابن اثیر معتقد است

که حضرت مسموم شده است (الکامل فی التاریخ:ص ۵۹۳). در اعلام و اماکن هم در جاهایی متفاوت با طبری است. علیرغم همه این مسائل مورخ یک مورخ سنی مذهب است.

سودمندی تاریخ از منظر ابن اثیر

ابن اثیر می گوید: "من گروهی از کسانی را دیدم که ادعای شناخت و آگاهی می کردند و خود را ژرف کاو در دانش و گزارش گری می پنداشتند. اینان تاریخ را خوار می داشتند و ناچیز می انگاشتند و آن را یابوه می شناختند. گمان می بردند که بالاترین سود تاریخ همانا راه یافتن به سوی افسانه ها و گزارش هاست و فرجام شناخت آن، آگاهی از داستان ها و گفت و شنود شب نشینی هاست. ولی کسی که خدا به او سرشتی درست ارزانی فرموده باشد و او را به راهی راست رهنمون گشته باشد، می داند که تاریخ را سودهای بسیار است و دستاوردهای این جهانی و آن جهانی انبوه دارد. یکی از سودهای تاریخ، بی گمان انسان ماندگاری دوست می دارد و بهتر می داند که در شمار زندگان درآید. کاش می دانستم چه فرقی است میان آنچه خودش دیروز دیده یا شنیده باشد یا آنچه در کتاب های فراگیر سرگذشت پیشینیان و زندگی گذشتگان خوانده باشد؟ وی چون آنها را بخواند، راست مانند آن کس است که با آنان همروزگار باشد و چون از آنها آگاهی یابد، درست مانند آن کس است که همنشین آن گشته است. یکی دیگر آنکه پادشاهان روزگار و خداوندان کار چون تاریخ بخوانند و شیوه کار ستمکاران و پرخاش گران را نیک دریابند و آنرا درنگاشته در کتابها ببینند، به خود آیند و شیوه دادگری و نکویی را پیشه خود سازند" (الکامل فی التاریخ:صص ۱۳۲-۱۴۲).

نتیجه گیری

ابن اثیر مورخ، ادیب و محدث بزرگی است در دنیای اسلام که آثار متعددی را رقم زده است. کتاب الکامل فی التاریخ او یکی از مشهورترین و رایجترین تاریخنامه های عمومی است که بخش اعظم آن در تاریخ اسلام از آغاز تا سال ۶۲۸هـ و شامل حوادث و اخبار سیاسی و نظامی و گاه فرهنگی شرق و غرب جهان اسلام است. این کتاب از لحاظ جامعیت بیش از همه به تاریخ طبری نزدیک است. ولی از نظر روش نگارش از آن جداست. روش ابن اثیر در این کتاب گردآوری نوشته های دیگران و تلفیق آرای گوناگون است. گزارش های ابن اثیر بر طبق سالها تقسیم بندی شده است و از این دیدگاه ارج ویژه ای در تاریخ اسلام دارد. هدف ابن اثیر از تالیف کتاب الکامل فی التاریخ، تدوین تاریخی جامع درباره اخبار و احوال بشر خاصه اسلام بوده تا طالبان از مراجعه به کتابهای متعدد و پراکنده بی نیاز شوند. گرایشات فکری نویسنده در مورد نحله ها و مذاهب دیگر، برخلاف پاره ای از مورخین، متعادل است و سعی نویسنده بر آن بوده که آنچه به حقیقت نزدیکتر است را در گزارش های خود بیاورد. او با دقت و باریک بینی خاص خویش، اطلاعات گرانبهایی درباره وقایع اواخر قرن ششم و اوایل قرن هفتم درباره جنگ های صلیبی و نزاع های داخلی شام و عراق و نیز

درباره حمله، مغول به دست داده است. از طرفی نویسنده سودمندی های خاصی را از منظر تاریخ می بیند که آینده ای روشن را برای آیندگان ترسیم می کند.

منابع و ماخذ

۱. ابن اثیر، عزالدین، (۱۳۹۵)، الکامل فی التاریخ، ترجمه محمدحسین روحانی، تهران: نشراساطیر.
۲. ابن حجرعسقلانی، احمد، (۱۴۲۶)، تهذیب التهذیب، بیروت: نشر دارصادر.
۳. ابن خلکان، احمد، (۱۹۷۲)، وفيات الاعیان وانباء ابناء الزمان، تحقیق احسان عباس، بیروت: نشر دار صادر، ج ۲.
۴. ابن عمادحنبلی، عبدالحی، (۱۹۸۶)، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب، مصحح عبدالقادر الارناووط، لبنان: نشر دار کثیر، ج ۵.
۵. اشیپولر، برتولد، (۱۳۷۳)، تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه جواد فلاطوری و مریم میراحمدی، تهران: نشر علمی و فرهنگی، چاپ چهارم، مقدمه ج ۱.
۶. براون، ادوارد، (۱۳۶۷)، تاریخ ادبی ایران، تهران: نشر مروارید.
۷. پیرنیا، حسن، (۱۳۱۴)، تاریخ ایران باستان از آغاز تا صدر اسلام، تهران: نشر دبیر، مقدمه ج ۲.
۸. تاش کبری زاده، احمد، (۱۴۲۲)، مفتاح السعاده ومصباح السیاده فی موضوعات العلوم، منشورات محمدعلی بیضون، بیروت: نشر دارالکتب العلمیه.
۹. جعفریان، رسول، (۱۳۸۷)، منابع تاریخ اسلام، قم: نشر انصاریان، ج ۱.
۱۰. روزتتال، فرانتس، (۱۳۶۸)، تاریخ تاریخنگاری در اسلام، ترجمه اسدالله آزاد، مشهد: آستان قدس رضوی، بخش ۲.
۱۱. زرکلی، خیرالدین، (۲۰۰۲)، الاعلام، بیروت: دارالعلم للملایین، الجزء ۵.
۱۲. طبری، محمدبن جریر، (۱۳۵۴)، تاریخ الرسل والملوک، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ج ۱۴.
۱۳. فروخ، عمر، (۱۹۸۶)، تاریخ الادب العربی، بیروت: دارالعلم للملایین، ج ۳.
۱۴. قدیانی، عباس، (۱۳۸۷)، فرهنگ جامع تاریخ ایران تا پایان عصر پهلوی، تهران: نشر آرون.
۱۵. کاهن، کلود، (۱۳۷۰)، درآمدی بر تاریخ اسلام در قرون وسطی، ترجمه اسدالله علوی، مشهد: آستان قدس رضوی.
۱۶. لنگرودی، رضا، مقاله ابن اثیر، (۱۳۸۷)، دایره المعارف بزرگ اسلامی.

۱۷. ناصری طاهری، عبدالله، (۱۳۷۲)، مقدمه ای بر تاریخنگاری ابن اثیر، تهران: فصلنامه آینه پژوهش، شماره ۲۳.
۱۸. ورهرام، غلامرضا، (۱۳۷۱)، منابع تاریخ ایران در دوران اسلامی، تهران: نشرامیرکبیر، چاپ اول.

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی